

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

БЕЗСОНОВА М. В.,

здобувач кафедри конституційного права України
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.7:342.565.2(477)

**ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК АКСІОЛОГІЧНА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ
КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ**

У статті досліджується діяльність Конституційного Суду України в контексті захисту прав і свобод людини та громадянина. Розкрито аксіологічну спрямованість діяльності Конституційного Суду України. Обґрунтовується думка, що реалізація повноважень Конституційного Суду України має бути безпосередньо спрямована на забезпечення однієї з головних цінностей суспільства – прав людини.

Ключові слова: Конституційний Суд України, права людини, механізм захисту прав людини, цінність, офіційне тлумачення.

В статье исследуется деятельность Конституционного Суда Украины в контексте защиты прав и свобод человека и гражданина. Раскрыта аксиологическая направленность деятельности Конституционного Суда Украины. Обосновывается мнение, что реализация полномочий Конституционного Суда Украины должна быть непосредственно направлена на обеспечение одной из главных ценностей общества – прав человека.

Ключевые слова: Конституционный Суд Украины, права человека, механизм защиты прав человека, ценность, официальное толкование.

The article analyzes activity of the Constitutional Court of Ukraine in the context of citizen's and person's human rights protection. Axiological focus of the Constitutional Court of Ukraine is considered. The article substantiates the idea that the implementation of the authorities of the Constitutional Court of Ukraine must be directly aimed at ensuring one of the main values of the society – human rights.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, human rights, protection mechanism of human rights, value, official interpretation.

Вступ. Із набуттям незалежності Україна постала перед необхідністю забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, запровадження міжнародних норм прав людини в національне правове регулювання та створення ефективних механізмів їх системної реалізації. Проявом прагнення України інтегруватися в загальносвітовий правовий простір, побудувати демократичну, правову державу стало прийняття Конституції України, в якій знайшли своє відображення проголошені Загальною декларацією прав людини загальновизнані фундаментальні права й свободи людини. Однак сьогоднішня переконує в необхідності створення дієвих правових механізмів, які дозволять громадянам України повною мірою реалізовувати

свої конституційні права та свободи. Проблема забезпечення ефективного функціонування механізму захисту прав людини й громадянина на сучасному етапі розвитку України саме як правової та демократичної держави набуває особливої актуальності. Про це свідчить і процес конституційної реформи у сфері правосуддя, який запровадив низку новацій у діяльності окремих правозахисних інституцій, зокрема Конституційного Суду України.

Теоретичною базою дослідження є наукові праці Ф. Веніславського, С. Ебзєєва, А. Крусян, Ю. Оборотова, М. Орзіх, П. Рабіновича, М. Савчина, В. Темченка, С. Шевчука та ін.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути аксіологічну спрямованість діяльності Конституційного Суду України.

Результати дослідження. У контексті обраної тематики вважаємо за необхідне насамперед деталізувати сутність прав людини як цінності. Під цінністю як філософською категорією розуміється «властивість того чи іншого суспільного предмета, явища задоволення потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи людей, суспільства)» [1, с. 155]. Можна сказати, що цінність – це те вагоме, до чого прагнуть і що визнають як обов'язкове. З моменту включення відповідного об'єкта у сферу інтересів людини він набуває ціннісного значення. Розуміння й осмислення прав людини як цінності дає суб'єктам права новий простір у всіх сферах суспільства задля розвитку власних можливостей і розвитку суспільства в цілому. Це можливість забезпечити свою діяльність правовими засобами, які задекларовано на нормативному рівні. Така необхідна умова, як правова визначеність і закріпленість у праві, не випадкова, адже «право становить цінність тому, що воно є нормою» [2, с. 139]. Дуалізм аксіосфери права сучасного суспільства визначається тим, що державно-правові цінності забезпечують цілісність і стабільність суспільства, а правові цінності громадян спрямовані насамперед на реалізацію індивідуальних прав і свобод. При цьому відбувається так зване коливання маятника ціннісних орієнтацій від державно-правових до індивідуальних цінностей свободи [3, с. 41].

Право людини як окрема фундаментальна категорія в юриспруденції, що охоплює ціннісну систему кожної людини, одночасно є основою права. Вплив цінностей у праві на розвиток теорії прав людини доцільно порівнювати з їхнім впливом на саме право, яке є формою відображення та способом утілення суспільних цінностей. Аксіологія права, що формується в сучасній українській філософії права як її невід'ємна складова частина, є ефективним чинником розвитку теорії прав людини, оскільки має своїм предметом дослідження правові цінності, утіленням і вираженням яких є права людини [4, с. 119]. Будь-яка цінність, включаючи й права людини, опосередкована вибором суб'єктом права цілей, засобів, результатів і умов своєї діяльності, які відповідають на запитання: «В ім'я чого здійснюється ця діяльність?». Тому й нам сьогодні важливо дати відповідь на запитання: в ім'я чого здійснюється діяльність Конституційного Суду України і який зв'язок цієї діяльності із захистом прав і свобод людини?

Права й свободи людини й громадянина мають загально-регулятивне імперативно-правове значення й постають основним критерієм визначення правової якості джерел чинного позитивного права, організації й діяльності всіх гілок державної влади й держави в цілому. Норми про права й основні свободи людини отримують захист і подальшу правову конкретизацію через судовий процес та є комплексом ціннісних (моральних) вимог до позитивного права [5, с. 125]. Як слушно зазначає М. Кепелетті, «сучасні конституції, біллі про права, що їх складають, і судовий контроль являють собою синтез між позитивним і природним правом. Вони відбивають найважливішу спробу тисячоліть щодо «позитивації» цих цінностей, але без їхньої абсолютизації чи передачі їх під повний контроль ситуативних бажань парламентської більшості, які змінюються» [6, с. 210].

Важливим надбанням правозахисної системи України стала поява єдиного органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України, який посідає особливе місце в системі гарантування основних прав і свобод. Аналізуючи діяльність Конституційного Суду, Б. Ебзєєв звертає увагу на притаманний йому двоїстий характер: з одного боку, Конституційний Суд є органом правосуддя, з іншого – конституційним органом держав-

ної влади. І тому головна особливість конституційного правосуддя полягає саме в тому, що Конституційний Суд є не тільки судовим, а й конституційним органом, який здійснює контроль за діяльністю законодавчої та виконавчої влади [7, с. 129]. Отже, він бере участь у механізмі захисту прав людини від неправомірної діяльності органів державної влади. Адже завдяки рішенням і висновкам Конституційного Суду України виникає можливість однакового розуміння та правильного застосування Конституції й законів України в конкретних правовідносинах, насамперед щодо гарантування та захисту прав людини. Отже, здійснюється «функція легітимації сучасного позитивного права, зокрема, шляхом безпосереднього захисту конституційних прав і свобод від дії законів та інших актів держави, які ці права порушують» [8, с. 126]. Конституційний Суд України, керуючись конституційними цінностями й принципами, пристосовує абстрактні конституційні приписи до конкретних життєвих обставин або дає оцінку абстрактним положенням законодавства на предмет легітимності втручання в приватну автономію відповідно до трискладового тексту, що впливає із системного та теологічного тлумачення ст. ст. 3, 8, 22, 64 Конституції України [9, с. 12].

Визначаючи головні аспекти захисту прав і свобод людини, Конституційний Суд України в аналізі змісту ст. 1 Конституції роз'яснив, що Україна як демократична й правова держава закріпила принцип поваги й непорушності прав і свобод людини, утвердження й забезпечення яких є головним обов'язком держави. Дослідивши низку питань, пов'язаних із застосуванням зазначених конституційних приписів, Конституційний Суд роз'яснив, що зміст прав і свобод людини – це умови й засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування й розвитку. Обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені в певних одиницях виміру (п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2005 від 11 жовтня 2005 р. (справа про рівень пенсії й щомісячного довічного грошового утримання)) [10]. Тому Конституційний Суд України під час установлення змісту прав і свобод виходить насамперед з їх ціннісного значення безпосередньо для людини.

Слід відмітити, що значущість ідей про найвищу цінність прав і свобод людини й громадянина неодноразово підкреслювалася в процесі інтерпретаційної та контрольної діяльності Конституційного Суду України. Так, у своєму Рішенні від 24 березня 2005 р. Конституційний Суд дійшов висновку про те, що конституційне закріплення положень ст. ст. 3, 21 Основного Закону перетворює категорію «цінність» на юридичний концепт, що набуває значення основної конституційно-правової ідеї; принципу взаємовідносин між людиною, суспільством і державою; принципу, що визначає зміст і спрямованість діяльності суспільства та держави в інтересах людини з метою створення необхідних економічних, політичних, соціальних та інших умов щодо забезпечення її індивідуальної свободи; принципу непорушності прав і свобод людини та є однією з найважливіших умов визначеності відносин між людиною й державою [11].

У контексті захисту прав слід зазначити, що права людини є зобов'язаннями *erga omnes* і виступають юридичним вираженням спільних цінностей і універсальності прав людини. Зміст міжнародно-правових зобов'язань визначається їх онтологічним і генетичним зв'язком із міжнародно-правовими стандартами. Тому універсальний характер прав людини потребує й виконання державою взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту прав людини.

Із метою проведення всебічного глибокого якісного теоретичного аналізу правових положень і норм, щодо яких здійснюється тлумачення, більш ніж у третині справ Конституційний Суд України звертається до положень міжнародно-правових актів. Здебільшого це справи щодо офіційного тлумачення положень Конституції та законів України, близько половини з прийнятих Конституційним Судом рішень щодо яких містять посилання на міжнародно-правові акти, їх окремі положення для обґрунтування правових позицій. Наприклад, у справі Конституційного Суду України за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституцій-

ності) положення третього речення частини першої ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу), навівши п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р., Резолюцію Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Принципи захисту осіб із психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги» від 18 лютого 1992 р. № 46/119, Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи з психіатрії та прав людини від 1 січня 1994 р. № 1235, ст. 1 Конвенції про права інвалідів від 13 грудня 2006 р., ст. 1 Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи стосовно правового захисту осіб, які страждають на психічні розлади й примусово утримуються як пацієнти, від 22 лютого 1983 р. № R(83)2, Конституційний Суд України в мотивувальній частині констатував, що «аналіз наведених міжнародних документів дає підстави для висновку про необхідність здійснення судового контролю над втручанням у право на свободу й особисту недоторканність психічно хворої особи під час її госпіталізації до психіатричного закладу без її згоди; госпіталізація недієздатної особи до психіатричного закладу на підставі ст. 13 Закону є обмеженням її права на свободу й особисту недоторканність, закріпленого у ст. 29 Конституції України, а тому має відбуватися відповідно до критеріїв, визначених у цьому рішенні» [12].

У мотивувальній частині рішення за конституційним зверненням громадянина Суботи Артема Анатолійовича щодо офіційного тлумачення положень ч. 5 ст. 127 Конституції України в системному зв'язку з ч. 3 цієї статті, ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Конституційний Суд України зазначив, що регулювання передбаченого Законом порядку набуття статусу судді узгоджується з вимогами міжнародних актів. Так, у Європейській хартії «Про статус суддів» від 10 липня 1998 р. зазначено, що «закон установлює обставини, за яких попередня діяльність кандидата або ж діяльність його близьких родичів із причин законних об'єктивних сумнівів, породжуваних такою діяльністю, щодо неупередженості та незалежності цього кандидата, може бути перешкодою для призначення його на посаду судді» (п. 3.2). У п. 10 Основних принципів незалежності судових органів, схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. і 13 грудня 1985 р., закріплено, що особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості й здібності, а також відповідну добору кваліфікацію в галузі права. У Бангалорських принципах поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалених Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р. № 2006/23, зазначено, що довіра суспільства до судової системи, а також до авторитету судової системи в питаннях моралі, чесності та непідкупності судових органів посідає перше місце в сучасному демократичному суспільстві [13].

Практично всі міжнародні правові документи, що закріплюють стандарти прав людини, виходять саме із ціннісного значення свободи людини та її прав і свобод. Конституційний Суд України, застосовуючи у своїх рішеннях міжнародні акти з прав людини, указує не тільки на ефективність дії ратифікованих Україною актів, а й виступає гарантом забезпечення захисту від порушення міжнародних норм щодо прав людини на національному рівні. Не виникає сумніву, що застосування відповідних положень дає «можливість змінити унітарні позитивістські погляди на право й ввести в теорію та практику необхідний плюралізм, включаючи рецепцію природного права; застосувати нові та «динамічні» принципи й методи тлумачення норм про права людини; змінити стиль написання судових рішень; розвинути конституційну юриспруденцію основних прав людини» [14, с. 105].

Із метою вдосконалення механізму організації та функціонування органу конституційної юстиції в науці пропонуються різні підходи. Так, на думку М. Савчина, у світлі забезпечення балансу повноважень і гарантій прав людини потребує вдосконалення модель Конституційного Суду через гарантії незалежності конституційних суддів і розширення його повноважень щодо: а) перевірки законів на їх відповідність Конституції України та міжнародним договорам, а інших правових актів – Конституції, міжнародним договорам і законам України, що дасть змогу подолати колізію конституційної й адміністративної юрисдикцій; б) розгляду конституційних скарг приватних осіб; в) перевірки законів за зверненням су-

дів загальної юрисдикції в порядку інцидентного конституційного контролю; г) перевірки результатів парламентських і президентських виборів; г) перевірки результатів всеукраїнського референдуму; д) перевірки конституційності рішень про визнання політичних партій неконституційними та їх розпуск; е) розгляду звернення органів місцевого самоврядування про порушення прав місцевих територіальних колективів [15, с. 76].

Варто відмітити, що під час здійснення конституційної реформи були реалізовані деякі запропоновані положення, зокрема введення інституту конституційної скарги, питання щодо якої розглядалося ще в проекті Конституції України від 26 жовтня 1993 р. Запровадження цього інституту є засобом забезпечення верховенства права, який має на меті гарантувати особам можливість захистити свої конституційні права й свободи у відносинах із державою, дозволить суттєво вплинути на розвиток демократії, забезпечити відповідальність державної влади перед суспільством. В умовах демократичної правової державності не можна нехтувати наявним діалектичним зв'язком між демократією та правами людини, адже без демократії та верховенства права не можуть існувати права й свободи людини. Також інститут конституційної скарги має особливе значення для реалізації всіх функцій демократії – контрольної, установчої, оптимізації державних рішень, сприяння виконанню прийнятих рішень, охоронної та інших функцій.

Важливим аспектом розгляду індивідуальної скарги до Конституційного суду України щодо порушення прав людини є питання, чи повинен цей засіб правового захисту бути вичерпний згідно зі ст. 35 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод для того, щоб особа могла звернутися до Європейського суду з прав людини. За результатами аналізу вимог, що пред'являються Європейським судом із прав людини до ефективних національних засобів правового захисту в розумінні ст. 13 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, Європейська комісія за демократію через право стверджує, що розгляд конституційної скарги повинен забезпечувати «превентивні засоби правового захисту» для запобігання подальшим порушенням прав і свобод, поки судочинство не завершено, а також «компенсаційні засоби». Відповідно до положень чинного законодавства Конституційний Суд України може розглядати конституційні скарги осіб, які вважають, що застосований в остаточному судовому рішенні у справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. Отже, орган конституційної юрисдикції не наділений повноваженнями розгляду справи по суті, а також не передбачає відшкодування шкоди громадянам. Таким чином, Конституційний Суд України не може розглядатися як ефективний засіб захисту у світлі прецедентної практики Суду.

Останні зміни ст. 147 Конституції України в частині здійснення Конституційним Судом України офіційного тлумачення лише Конституції також не є випадковими. Відсутність усталеного концептуального підходу до законотворчості, недотримання правил законодавчої техніки, швидкоплинність суспільних відносин подеколи призводять до прийняття законів, які так чи інакше створюють передумови для колізій між Конституцією й іншими актами держави – законами. Із метою недопущення подвійного розуміння однієї й тієї ж правової норми залишено лише повноваження Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції, що закріплює основоположні засади конституційного ладу, від яких залежить стабільність, передбачуваність і прогнозованість розвитку всіх сфер суспільного життя, дозволяє виявити ті цінності держави та права, до яких має прагнути суспільство, розкриває напрями та результати демократичного розвитку суспільства й держави в їх ціннісному прояві, визначає механізми їх реалізації. Саме в процесі офіційного тлумачення виявляється «дух» права, утіленого в тексті Конституції й конституційних законів України, його «філософія», спрямованість усього конституційно-правового регулювання [16, с. 65]. Стабільність основоположних ідей усього конституційно-правового регулювання прямо залежить від діяльності Конституційного Суду України, який є непорушним у відстоюванні конституційних цінностей.

Як відомо, чинна Конституція України закріпила широке коло особистих, політичних, економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини й громадянина. Кожна

з означених груп має свої особливості як з погляду правової природи прав, що входять до відповідної групи, так і з позиції обсягу їх гарантування. Ці моменти чітко відображені в правових позиціях Суду [17, с. 121]. Так, прикладом забезпечення права громадян на недоторканність житла органом конституційної юрисдикції може слугувати Рішення Конституційного Суду України від 31 травня 2011 р. № 4-рп/2011, в якому було зазначено, що гарантування кожному прав на повагу та недоторканність житла є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням Україною міжнародно-правових зобов'язань. Однак конституційна гарантія недоторканості житла не поширюється на випадки, коли суспільні інтереси вимагають правомірного обмеження прав людини, зокрема для захисту прав і законних інтересів інших членів суспільства. Обмеження права особи на недоторканність житла, яке визначене в Конституції України й міжнародно-правових актах, визнається легітимним втручанням держави в права людини з метою забезпечення загального блага. При цьому питання про примусове проникнення до житла вирішується шляхом прийняття вмотивованої ухвали суду з додержанням принципу верховенства права [18].

Не можна залишити поза увагою й політичні права людини, які виступають як цінності, якими влада повинна обмежувати себе й на які повинна орієнтуватися. Прикладом забезпечення політичного права громадян органом конституційної юрисдикції може слугувати Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2001 р. (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) № 4-рп/2001. Підставою для розгляду справи стала практична необхідність офіційної інтерпретації положення ч. 1 ст. 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Отже, Конституційним Судом України було розтлумачене конституційне право громадян збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи й демонстрації, закріплене в ст. 39 Конституції України. У контексті проблематики щодо захисту політичних прав розглядалася й справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій (Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2016 від 8 вересня 2016 р.). Суд виступив із позицією, згідно з якою «ст. 24 Конституції України у взаємозв'язку з ч. 1 ст. 35, ч. 1 ст. 39 зобов'язує державу створювати єдині правові механізми, що регулюють проведення громадянами, громадськими або релігійними організаціями, іншими суб'єктами права публічних мирних зібрань релігійного та нерелігійного характеру. Такі зібрання мають проводитися після завчасного сповіщення відповідними суб'єктами права органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування» [19]. Проте наразі залишається невирішеним питання щодо змісту терміна «своєчасне сповіщення», що значно ускладнює практичну реалізацію права на мирні масові зібрання.

Висновки. Таким чином, діяльність Конституційного Суду України можна розглядати як складову частину конституціоналізму, що став засобом захисту й одночасно розвитку конституційного порядку демократичної держави. Здійснюючи встановлені законом повноваження, Конституційний Суд України виконує «роль захисника базових цінностей суспільства від незаконних і неправомірних дій соціальних груп, окремих осіб», набуваючи ролі позитивного законодавця [20, с. 17]. Призначення єдиного органу конституційної юрисдикції полягає в забезпеченні функціонування нової ціннісно орієнтованої парадигми права, головною метою якої є захист прав і свобод людини й громадянина. Конституційний Суд України, здійснюючи свої законні повноваження, сприяє створенню режиму конституційної законності, за якого будь-яка конституційна норма про право, свободу й обов'язок людини й громадянина діє та реально виконується.

Список використаних джерел:

1. Оборотов Ю. Традиції і новації у правовому розвитку : [монографія] / Ю. Оборотов. – Одеса : Юрид. л-ра, 2001. – 160 с.
2. Нерсисянц В. Философия права Гегеля / В. Нерсисянц. – М. : Юрист, 1998. – 352 с.

3. Бабенко А. Правовые ценности и освоение их личностью : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А. Бабенко. – Москва, 2002. – 46 с.
4. Івашев Є. Вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини / Є. Івашев // Наук. вісник Нац. академії внутрішніх справ, 2013. – № 1. – С. 112–119.
5. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України / С. Шевчук // Вісник Конституційного Суду України. 2011. – № 4-5. – С. 122–130.
6. Cappeletti M. The Judicial Process in Comparative Perspective / M. Cappeletti. – Oxford : Clarendon Press, 1989. – 417 p.
7. Эбзеев Б. Конституция. Правовое государство. Конституционный Суд / Б. Эбзеев. – М. : Закон и право, Юнити, 1997. – 349 с.
8. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України / С. Шевчук // Вісник Конституційного Суду України. 2011. – № 4-5. – С. 122–130.
9. Савчин М. Конституційний Суд України та реалізація Конституції України / М. Савчин // Публічне право. – 2015. – № 1. – С. 9–17.
10. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2005 від 11 жовтня 2005 р. (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) // База даних «Законодавство України». ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05>.
11. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2005 від 24 березня 2005 р. (справа про податкову заставу) // База даних «Законодавство України». ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-05>.
12. Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 р. № 2-рп/2016 (у справі про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) // База даних «Законодавство України». ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-16>.
13. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2005 від 11 жовтня 2005 р. у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання // База даних «Законодавство України». ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05>.
14. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння / С. Шевчук // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 2. – С. 96–106.
15. Савчин М. Права людини у світлі конституційної реформи. Український часопис міжнародного права. Спеціальний випуск: Міжнародне право і Конституція України. / М. Савчин. 2015. – С. 67–79.
16. Веніславський Ф. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в механізмі забезпечення стабільності конституційного ладу / Ф. Веніславський // Вісник Академії правових наук України, 2010. – № 2. – С. 61–69.
17. Конституційна юрисдикція : [підручник] / за ред. Ю. Барабаша, А. Селіванова. Х. : Право, 2012. – 168 с.
18. Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/2011 від 31 травня 2011 р. // База даних «Законодавство України». ВР України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-11>.
19. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2016 від 8 вересня 2016 р. // База даних «Законодавство України». ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16>.
20. Темченко В. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного суду України / В. Темченко // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки, 2007. – Т. 64. – С. 15–20.

